

HÁMÁN KATÓ

Dr. NAGY JÓZSEF

*A magyar munkásmozgalom nagy mártirjának,
lánykollégiumunk névadójának emlékére.*

A magyar munkásmozgalom történetének lapjai tele vannak a munkás mártirok neveivel. A magyar munkásmozgalom története elválaszthatatlan a kommunisták harcaitól. 1919 dicsőséges napjai, a fehérterror elleni küzdelem, s a felszabadult magyar nép harca a szocializmus építéséért fényes bizonyítékai a kommunisták vezető erejének. Ennek a küzdelemnek igen jelentős része az ellenforradalom 25 esztendejére, a Horthy-korszakra esik. Ebben a harcban, melyet a magyar dolgozók a népelnyomó fasiszta rendszer ellen vívtak, a kommunisták ezrei aldozták életüket a magyar nép szebb jövőjéért. Ennek a küzdelemnek egyik kimagasló harcosa volt Hámán Kató.

A gyermekkor

A Károlyi-uradalom kellős közepén, a Heves megyei Kompolt községben született Hámán Kató 1884 december 2-án. Apja szegény falusi csizmadia volt, olyan foltozó varga, aki ősztől—tavaszig lábbeli javítással foglalkozott, a mezőgazdasági munkák idején pedig maga is ásót, kapát fogott, s ment az uradalom földjére dolgozni. Sovány kenyér volt ez. Mint csizmadia nem tudott megélni mert a szűk határok közé zárt szegényparasztok nem tudtak új csizmát csináltatni, a mezőgazdaságban pedig sok volt a munkás és az uradalom maga szabta meg a béreket. Hiába zúgolódtak, azonban mégis menni kellett ha nem akart a szegény ember éhen halni.

Eppen abban az időben amikor Hámán Kató született még súlyosabbá vált a falusi szegénység helyzete. A magyar mezőgazdasági cikkek nem bírták a versenyt külföldön az olcsóbb amerikai és orosz gabonával és egyre jobban kiszorultak az európai piacokról. A magyar nagybirtokosok azonban ebből nem azt a tapasztalatot vonták le, hogy korszerűsíteni kell gazdaságukat, hanem igyekeztek áthárítani a terheket a szegényparasztságra. Egyre jobban lenyomták a béreket és mind nagyobb mértékben áttértek a gabonatermelésre, mivel ez igényelte a legkevesebb munkáskezet. Így volt ez a Károlyi uradalomban

is. Az uradalom határában élő falvak dolgozó népe kénytelen volt olcsón eladni munkaerejét, nagyrészüket pedig vándorbotot vehetett a kezébe, s az ország más részén kereshette kenyérét.

Hámán Kató szülei nem sokáig bírták ezt a nyomorúságos helyzetet. Pár éves volt, amikor édesapja váltókezelő lett a MÁV-nál, s Hatvanba költöztek. Ez az állapot sem volt ugyan sokkal rózsásabb kompolti helyzetüknél, de legalább az állandó létbizonytalanság ezzel megszűnt. Itt teltek el Hámán Kató gyermekévei. Ő maga egy beszélgetés alkalmával azt mondta: „Nem is tudom volt-e gyermekkorom” — s valóban a földesúri Magyarországon különösen a falusi gyerekeknek nem volt gyermekkoruk. Később a Horthy-korszak idején visszatekintve a maga életére és a falusi asszonyok helyzetére, azt írja a Nőmunkás című lapba: „Falun a szegényember gyermeke előtt hamar megnyílik az élet, korán felnőtt lesz, mert segíteni kell a család eltartásában. Előbb úgy, hogy gondozni kell otthon a kisebbeket, aztán meg úgy, hogy maga is elmegy napszámba. Én is ezt csináltam” [1].

A váltókezelői fizetés is elég szűkös jövedelmet biztosított, különösen, hogy jött a többi gyerek is: Mária, András, Antal. A szolgálat letele után a kaptafát és árat is elő kellett venni Hámán Jánosnak, hogy a szűkös jövedelmet kiegészítse. A kis konyhában pedig, melv egyúttal műhely is volt, mindig voltak szomszédok. Ki valamilyen munkára várt, ki csak időtöltésből jött, beszélgetni. A Hámánékhoz járó szegény emberek pedig elégedetlenek voltak a rendszerrel és örültek, hogy olyan helyre mehettek ahol nyugodtan kibeszélhették magukat, nem kellett attól tartaniuk, hogy beszédükért a csendőre elfogja őket. Édesapja újságolvasó ember volt, aki szegénysége ellenére mindig járatott újságot és az újságban olvasottakat meg is vitatták.

Így Hámán Kató lényegében már a családi tűzhely mellett megismerkedett a társadalmi ellentétekkel. Természetesen ez nem valami tudatos megismerés volt, de már itt meglátta, hogy vannak szegények és gazdagok és a vagyonosak sokkal könnyebben boldogulnak az életben mint a szegények. Ezt kellett tapasztalnia az iskolában is. A szegény gyerekek hátrább ültek a padokban és saját maga is tapasztalhatta, hogy a szegény gyerekek sokkal többet kell tanulni ha jó eredményt akar elérni, mint a gazdagnak.

Volt pedig odahaza is munka bőven. Segítenie kellett beteges édesanyjának a háztartásnál, vigyáznia kellett kisebb testvéreire és mindemellett már gyermekkorában is arra gondolt, hogy anyagilag segítse szüleit. Több gyermekkel együtt lejárt a Zagyva partra, ahol fűzfavesszőt gyűjtöttek és azt kosárfonóknak adták el. Az elemi elvégzése után pedig már komolyabb munka következett. Mint serdülő lány tavasztól—őszig a cukorgyáros Hatvany-Deutschok birtokán dolgozott. Hámán Kató azonban nem nyugodott bele helyzetébe. Tovább akart tanulni és szorgalmasan gyűjtötte a filléreket, hogy beiratkozhasson a polgári iskolába.

Közben édesanyjának is sikerült elhelyezkednie és így anyagi helyzetük átmenetileg megjavult. Részben szülei segítségével, részben saját erőből hozzákezdett a polgári iskola elvégzéséhez. Miután elvé-

gezte a polgári iskolát, Budapesten tanítóképzőbe iratkozott be. Tanulni akart, pedagógus akart lenni, hogy kiemelje a sok-sok magyar gyermeket a tudatlanságból, sötétségből. Rendkívüli áldozatokat vállalt a tanulásért. Akkor még nem volt kollégium, a magánszállást pedig csak a gazdag gyerekek tudták megfizetni. Hámán Kató mindennap vonaton járt Pestre. Hajnalban indult Hatvanból, az úton tanulta meg leckéjét és késő délután ért haza. Emellett is jutott ideje arra, hogy magántanítványokat vállaljon. Így is a legjobb tanulók között volt. Kiváló észszel és törhetetlen akaraterővel rendelkezett.

Nyaranként, hogy a következő évre be tudjon iratkozni gazdag családok bukott gyerekeit készítette elő a pótvizsgára, vagy ismét a cukorgyári répaföldeken dolgozott. Itt kezdte komolyabban megismerni az osztálykülönbségeket és itt jött rá, hogy a dolgozó nők helyzete még a férfiakénál is súlyosabb. Láta, hogy az uralkodó osztályoknak csak addig van szüksége a munkás kezére, amíg ki nem esik belőle a szárazság. Láta a napszámos nők végtelen lealázó helyzetét, hogy az intéző vagy gazdatiszt bármelyiket berendelheti magához, s ha megtagadja az engedelmességet akkor másnap már akár ne is menjen munkába.

Hámán Kató mégsem válthatta valóra álmát, nem lehetett pedagógus. A század elején édesanyja betegsége súlyosbodott, kis házukat pedig elárverezték. Nemcsak, hogy nem tudták tovább támogatni tanulását, de neki kellett tetemes részt vállalni a család fenntartásában. Kisebb alkalmi munkák után 1905-ben kiegészítő pénztárosként bekerült a hatvani állomásra, egy év múlva pedig véglegesítették [2].

Ebben az időben, a XX. század elején kezd kialakulni a szocialista szervezkedés a hatvani vasúti munkások között. 1904—1905-ben már bekapcsolódnak az országos sztrájkmozgalmakba és a szervezett vasúti dolgozók száma Hatvanban 1907-ig 250 főre növekedett. Az 1905-ös általános vasútsztrájk idején a hatvani vasútasok is sztrájkba lépnek és megtagadják a vonatok továbbítását. A sztrájkbizottság tagjai között ott találjuk Hámán Jánost is. Bár konkrétan nem tudjuk, hogy Hámán Kató részt vett-e a hatvani vasútasok szervezkedésében, de a szegény váltókezelő lányára, aki a maga bőrén érezte a népelnyomó úri rendszer hatalmát, minden bizonnyal nagy hatással volt a vasúti dolgozók szervezkedése.

1905-tel lezárult Hámán Kató gyermekkor. Küzdelmes gyermekkor után lényegében elszakadt a fizikai munkától. Vasúti tiszt lett, akitől a vasút vezetősége elvárta, hogy tagadja meg származását és illeszkedjen be a tisztikar kasztjába. Külön lakást kapott a vasúti bérházban és fizetéséből valóban úri módon élhetett volna. Hámán Kató azonban nem tagadta meg származását, mert érezte, hogy akkor önmagát tagadná meg. Magához költöztette családját, támogatta testvérei tanulását, gondoskodott ruházódásukról is. 1912-től pedig, mikor szülei meghaltak az ő vállára nehezedett a család fenntartásának minden gondja. Ezt is vállalta. Feláldozta fiatalságát egy kisebb közösség érdekében éppen úgy mint ahogy később azért küzdött egészen haláláig a párt sorában, hogy megszüntesse a munkásosztály nyomorúságos és rendkívül kizsákmányolt helyzetét.

Az öntudatra ébredés éve

Hatvan és hatvani állomás jó iskola volt Hámán Kató számára. Az egyre erőteljesebbé váló munkásmozgalom Hatvanban jól érezte hatását. A vasúti munkások szervezkedésénél még jelentősebb volt a földmunkások és építőmunkások szervezkedése. Magának a hatvani járásnak is jelentős volt főleg a földmunkásmozgalma. Éppen 1905-ben és 1906-ban amikor az orosz munkásság megremegtette az orosz tőkésék és földesurak hatalmát, Magyarországon is forradalmi helyzet volt érelődőben. 1906-ban Heves megye 115 községe közül 47-ben volt szocialista szervezkedés, magának az eszmének az elterjedése pedig ennél sokkal szélesebbkörű [3]. Olyan idők következtek amelyben mindenkinek színt kellett vallani, hogy a barikádnak melyik oldalán foglal helyet.

A harc azonban egyelőre az uralkodó osztály győzelmével ért véget még mielőtt teljes nagyságában kibontakozott volna. A szociáldemokrata pártvezetőség, amelyben már ekkor Garami és Weltner oppor-tunista irányzata győzedelmeskedett, igyekezett levezetni a munkásság forradalmi harcát. A munkások és szegényparasztok helyzete 1906 után sem javult meg, a sok sikertelen megmozdulás és hatósági terror azonban átmenetileg visszahúzódtásra kényszerítette a munkásságot.

1906 után viszont annál nagyobb méretekben bontakozott ki a „menekülő forradalom”. Hámán Kató, aki egész gyermekkorában maga is átélt a nyomort és nincstelenséget nem egyszer fizette ki az útiköltséget a munkát kereső szegény emberek helyett. A hatvani állomáson keresztül menekültek a Heves és Nógrád megyei dolgozók ezrei az éhhalál elől Amerikába. Fájó szívvel nézte a kisebb, nagyobb csoportokba verődött embereket, akik nekikeseredetten vágtak az útnak, mert az úri Magyarország a legsoványabb megélhetést sem biztosította számukra. Tudta, hogy míg egyes födbirtokosok napokig tartó dáridókat rendeznek, a kivándorlók tarisznyájában még annyi ennivaló sincs, amennyivel a határig elutazhattak volna. Az ilyen tények egyre határozottabban meggyőzték arról, hogy neki is a munkásszervezetben van a helye.

1914-ben kitört az első imperialista világháború. Hatvan vasúti csomópont és a városon keresztül szállították a magyar katonák tíz- és százazeit a frontra, s ugyancsak Hatvanon keresztül tért ezeknek egy-része vissza csonkán-bénán, mint sebesült. Láttá az otthonmaradottak az asszonyok, gyermekek nyomorát, s azt, hogy miközben a magyar dolgozók milliói éheznek, a parasztságtól az utolsó szemig elrekvirálják a gabonát és szállítják Németországba, s Ausztriába.

Közvetlenül is igyekezett segíteni a lakosság nyomorán és szenvedésén. Hatvanból és környékéről is sok embert vittek a frontra és sok sebesült volt ezek között is különböző kórházakban. Hámán Kató akciót szervezett a sebesültek és hozzátartozóik megsegítésére. Ezen munka közben Hámán Kató lassan a háborúval szembe forduló tömegek — elsősorban dolgozó asszonyok — vezetője lett. Számos esetben ő harcolta ki az egyszerű munkás, vagy parasztasszonyok részére a hadise-

gélyek kifizetését és más juttatásokat is. Így érte el, hogy míg az egyszerű dolgozó emberek örökre szívükbe zárták, addig a város vezetősége és hivatali főnöke is rossz szemmel nézték működését és igyekeztek megszabadulni tőle [4].

Jelentős mértékben ezek miatt a politikai okok miatt helyezték át 1918 elején Hámán Katót Pestre a Nyugati-pályaudvar pénztárához. Az eddig ösztönösen lázadó proletárlányból, itt a forradalmi munkásmozgalmak centrumában lesz tudatos szocialista, aki felismeri a munkásság szervezettségében rejlő erőt, az osztályharc útjait és módszereit és kész is arra, hogy harcoljon a proletáriátus felszabadítása érdekében.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom fényénél azonban felismeri azt is, hogy a szociáldemokrata párt opportunistáinak vezetősége elárulta a munkásság érdekeit és látszatharcnál egyéb nem hajlandó az uralkodó osztály ellen. Ilyen előzmények után jutott el annak meg látásáig, hogy a magyar dolgozó népnek „oroszmódra”, bolsevik módra kell cselekednie, ha meg akar szabadulni a háborútól és a népelnyomó rendszertől. Pestre kerülése után csakhamar kapcsolatba került Landler Jenővel, a baloldali forradalmi vasútsztrájkmozgalmak kiváló vezetőjével, aki meglátta Hámán Kató őszinte buzgalmát, megismertette a klasszikusok műveivel és magával ragadta a forradalmi mozgalom forratagába.

1918 június 20-án a MÁV Gépgyárban bérkövetelés miatt és a háború elleni tiltakozásul sztrájkba léptek a dolgozók és az igazgatósági épületek elé vonultak tüntetni. Az üzemben lévő katonaság a parancsnok utasítására a munkások közé lőtt, három munkás meghalt és sokan megsebesültek.

Ismét munkásvér festette pirosra a földet, az uralkodóosztály ismét erőszakkal akarta elnyomni a munkásosztály jogos követelését. Az azonban nem sikerült. A már amúgy is izzó hangulatban a MÁVAGgyári sortűz olaj volt a tűzre. Pár óra múlva sztrájkba lépett a pesti munkásság, másnap pedig általános vasútsztrájk tört ki. Ennek a sztrájkmozgalmaknak a szervezői és irányítói közt Landler Jenő mellett már ott találjuk Hámán Katót is. Bár ezt a sztrájkmozgalmat a kormány terrorral és a szociáldemokrata jobboldal segítségével még elnyomta, világosan megmutatkozott, hogy a nép békét akar, s csak ideig-óráig lehet már folytatni az esztelen emberpusztítást.

Örömmel üdvözölte Hámán Kató 1918 októberében a magyar polgári demokratikus forradalmat, de tudta, hogy ez csak az első lépés a háborúból a béke, az elnyomtatásból a szabadság felé. Látta, hogyha lazább, szabadabb formában is, a népelnyomó úri rendszer továbbra is megmarad, s ezt csak a proletárság ereje döntheti meg. Éppen ezért fogadja nagy lelkesedéssel a Kommunisták Magyarországi Pártjának megalakulását és elsőik között lép be a párt soraiba. Tanul és tanít, tanulmányozza Marx—Engels—Lenin műveit.

Igy lesz képzett, meggyőződéses forradalmár, aki osztályharcos szeltemben neveli munkatársait is. Állandóan szervezi a körülötte lévő vasutas dolgozókat, különösen a nőmunkásokat. Fejleszti öntudatukat, azt hirdeti, hogy: „Minden dolgozó öntudatos nőnek mint egy-egy apostol-

nak kell dolgozni a gyárban, üzemekben és felvilágosítani a ma még szervezetlen, öntudatlan munkások tömegét. Meg kell értetni velük, hogy a bérrabszolgáságból csak mi magunk szabadíthatjuk fel magunkat. Hogy nem számíthatunk senki, csak a magunk erejére. S erőnk csak nekünk, a dolgozók millióinak van, csak össze kell gyűjteni ezt az erőt” [5].

A Tanácsköztársaság idején egyre jobban kibontakozik szervező, irányító egyénisége. Ő a nőmozgalom egyik vezetője, s a IX. kerületi munkástanács tagja. Számos elfoglaltsága mellett még arra is marad ideje, hogy esti előadásokon, tanfolyamokon politikai előadásokat tartson. Társai és munkatársai úgy emlékeznek vissza rá, hogy Hámán Kató a legváltóságosabb időben is megőrizte nyugodtságát. Amikor május elején, körül ellenséges csapatok szorongatták a Magyar Vöröshadsereget, s a szociáldemokraták meg akarták buktatni a proletárdiktatúrát, egyike volt azoknak, akik élesen szembeszálltak ezzel a tervvel és követelték a Vörös Hadseregnek üzemi munkásokkal való megerősítését.

Ott volt mindenütt ahol segíteni kellett. Fáradhatatlanul és önfeláldozóan szervezte a front megsegítését. Számítalan növel értette meg, az a feladatuk, hogy a fronton lévő férfiak helyét elfoglalják a gyárakban, fokozzák a termelést és ápolják a sebesülteket. Ugyanakkor igyekezett gondoskodni arról is, hogy a dolgozók szociális helyzete javuljon, hogy a háborús körülmények között mindent megkapjanak amit a fiatal proletárállam a dolgozóknak adni tudott. Különösen a dolgozó nők és a fiatalok helyzetét viselte a szívéen.

A Tanácsköztársaság leverése után Hámán Kató, éppúgy mint a proletárdiktatúra számos vezetője és harcosa, látva a nemzetközi forradalmi helyzetet, csak rövid időre szólónak tekintette az ellenforradalom hatalmát és bízott a második diktatúra közeli győzelmében. A kibontakozó fehérterror körülményei között is járt-kelt a munkások között és igyekezett bennük ébren tartani a győzelembe vetett hitet. Így fogták el munkaközben a fehérterroristák és miután kegyetlenül megkínzták, közel egy évig internálótáborban tartották [6]. Azonban sem a kínzás, sem az internálótábor nem törte meg hitét és akaratát. Élete végéig büszke volt arra, hogy részt vett a proletárdiktatúra munkájában.

1920 őszén még nem hulltak le a falevelek amikor Hámán Kató már ismét Pesten volt. A vasút minden nyugdíj nélkül elbocsátotta és ugyanakkor feketelistára is tették a nevét, gondoskodtak arról, hogy lehetőleg minél nehezebben tudjon elhelyezkedni. Alkalmi munkából tartotta el magát: mosott, takarítást vállalt, de elveit nem adta fel. Belépett a szociáldemokrata pártba, hogy ismét szerves kapcsolata legyen az ipari munkássággal és lelket öntsön a baloldali munkásokba.

A IX. kerületben az egykori Ferencvárosban élt és dolgozott, s a Ferenc téri munkásotthonban csakhamar közismertté vált szerény, örökké vidám alakja, aki mindig biztosan tudott eligazodni az osztályharc legbonyolultabb kérdéseiben is [7]. Mindenki, aki valaha együtt dolgozott vele úgy emlékszik vissza rá, hogy Hámán Kató a legnagyobb

nyomorúsága idején sem csüggedt el, mindig volt benne valami magabiztos derű és vidámság. Mi volt a titka? Csupán az, hogy hitt a munkásosztály szent ügyében, hitt a proletárforradalom győzelmében és ennek a magas célnak alárendelt mindent, még egyéni boldogságát is.

A forradalmi mozgalom vezérkarában

A Tanácsköztársaság megdöntése után sötét korszak következett a magyar munkásságra és szegényparasztságra. A külföldi imperialisták segítségével hatalomra jutott hazai reakció kegyetlen bosszút állt a proletariátuson azért, mert 133 napra a maga kezébe merete venni sorsának irányítását. Proletárjajszótól volt hangos az ország, kivégző osztagok sortüzei dördültek mindenfelé, s a börtönök és internálótáborok megteltek a munkásság, parasztság és értelmiség legforradalmibb elemeivel. A hivatalos kormányok egymást váltogatták, a tényleges hatalom viszont a tisztí különítmények kezében volt. Hosszú idő telt el míg végre sikerült valamennyire a tisztí bandák garázdálkodását megfékezni. Ez sem sokat jelentett azonban, csak annyit, hogy a tisztí urak alkalom és ötletszerű programját az intézményesített terror váltotta fel. Rendeletek egész sorával kötötték gúzsba a magyar munkásságot, hogy még az emlékéit is elfeledtessék a Tanácsköztársaság dicső napjainak [8].

Az uralkodó osztály minden mesterkedése hiábavaló volt azonban. Európa egyes országaiban még pislákolnak a forradalmi tüzek, Szovjet-Oroszországban pedig hatalmas lánggal lobogott az orosz proletariátus 1917-ben gyújtott fáklója. Számos kisebb pesti és vidéki megmozdulás azt mutatta, hogy a magyar munkásság a vesztes forradalom ellenére is kész a harcra, csak egy párt kell, mely ezt a mozgalmat vezesse és irányítsa [9].

Ilyen párt azonban nem volt Magyarországon. A kommunista párt vezetőit meggyilkolták, vagy emigrációba kényszerítették, a párttagság nagyrésze börtönökben sínylődött. Bár a Bécsben lévő pártvezetők már 1920—21-ben megkísérelték a párt újjászervezését, ezek a kísérletek nem vezettek el a kommunista párt hazai szervezeteinek a létrehozásáig. Bár a meglévő kommunista sejtek és propagandacsoportok jelentős munkát végeztek, ez nem pótolhatta a szervezett pártirányítást. Az egyetlen legális munkáspárt, a Magyar Szociáldemokrata párt jobboldali vezetői pedig nyíltan elárulták a munkásság érdekeit. A jobboldali szociáldemokrata vezetők odáig mentek a munkásárulásban, hogy 1921 decemberében megegyezést írtak alá a Bethlen kormánnyal, amelyben a munkásság számos, már addig megszerzett jogáról lemondtak (Bethlen—Peyer paktum).

Pedig a munkásosztály gazdasági és politikai helyzete kötelezően előírta az osztályharcos szervezetek létrehozását. A világháború utáni gazdasági válság erőteljesen éreztette hatását Magyarországon is. Tömeges volt a munkanélküliség és a tőkés mélyen leszorították a dolgozó munkások munkabéretét is. Még 1924—25-ben is, bár ekkor már

csökkent a munkanélküliek száma, több mint százezer munkanélküli volt az országban.

Hámán Katónak 1922-ben sikerült elhelyezkednie egy pesti gyertyagyárban. Azonnal belépett a Vegyészeti Munkások Szakszervezetébe és csakhamar vezetője lett a kis üzem munkásainak. Munkahelyén nemsokkal belépése után sztrájkharcot szervezett és ezért elbocsájtották állásából. A szakszervezet azonban csakhamar elhelyezte a Ruggyantaárugyárban [10]. A Ruggyantaárugyár ebben az időben az egyik legjelentősebb vegyipari üzem volt Magyarországon. A munkások helyzete azonban itt sem volt jobb, mint a többi vegyipari üzemben. A vegyészeti munkások a munkásosztály legelnyomottabb, legkiszákmányoltabb rétegéhez tartoztak. A vegyészeti gyárak a legfontosabb munkásvédelmi berendezéseket is nélkülözték, a vegyészeti dolgozók állandóan játszottak a halállal és éhbérért dolgoztatták őket.

A Ruggyantaárugyárban Hámán Kató belépése után csakhamar nagyarányú szervezkedés indult meg. Állandó, rendszeres agitációval sikerült elérnie, hogy a munkások nagyrésze belépett a szakszervezetbe. Együttes fellépéssel sikerült több egészségügyi és biztonsági intézkedést kicsikarni a vállalat vezetőségétől. Az igazgatóságnak azonban tudomására jutott, hogy az erőteljes munkásmozgalom élén Hámán Kató áll, s így nemsokára innen is távoznia kellett. A vegyipari munkások előtt azonban ekkorra már ismertté vált Hámán Kató neve.

Maga a szociáldemokrata párt vezetősége és a szaktanács is felfigyelt Hámán Kató tevékenységére és a munkásság kívánságát is teljesítve 1923 elején őt bízták meg a Vegyészeti Munkások Szakszervezetében a titkári teendők ellátásával. Hámán Kató annak ellenére, hogy tisztában volt az előtte álló nehézségekkel örömmel vállalta, a megbízatást. Tudta, hogy azt a szervező, felvilágosító munkát, amelyet eddig egy-egy üzemben folytatott most már egy egész szakma munkásainál végezheti el. A vegyészeti dolgozók általa is tapasztalt nyomorúságos élete nagyon indokolttá tette Hámán Kató elhatározását.

Ő maga 1926-ban a Rákosi—Vági-per idején a bírósági kihallgatás alkalmával azt mondja életének erről a szakaszáról: „Munkásnő voltam a kémiai iparban, s egy ideig alkalmazottja a kémiai munkások szakszervezetének. Ha semmit sem hallottam volna a szocializmusról és a proletármozgalomról, azok a tapasztalatok amelyeket a kémiai munkások és munkásnők életéből gyűjtöttem, az ő fájdalmaik és szenvedéseik arra bírtak volna, hogy minden erőmmel küzdjek a proletariátus felszabadításáért” [11].

Mint szakszervezeti titkárnak tág lehetősége nyílt a dolgozók egészségügyi és szociális helyzetének tanulmányozására. Szerkesztője a Vegyészeti Munkás című szaklapnak és szerkesztőségi tagja a Nőmunkás című lapnak. Ezekben a lapokban jelentek meg cikkei, amelyek leleplezték a dolgozó nők lealázó, kiszákmányolt helyzetét, s lerántották a leplet az uralkodó osztály hírhedt fajvédő politikájáról. Egyik cikkében leírja, hogy „még Dél-Amerikában is a gyáros tartozik gondoskodni a gyermekek felügyeletéről és orvosi vizsgálatáról. Az anyának köteles munkaidőn belül szoptatásra bizonyos időt átengedni.

Ezzel szemben nálunk, ahol pedig mindenfelé a fajvédelmet emlegetik, vajon milyen intézkedéseket tesznek az igazi fajvédelem, az anya és a gyermek védelmére?”

„A vegyészeti iparban foglalkoztatott munkásoknak, de legkivált munkásnőknek tehát nagyon sok okuk van arra, hogy minden hiányzó szociális intézményért harcba szálljanak. A vegyészeti munkásnők azok, akik minden pillanatban kacérkodnak a halállal, a vegyészeti iparban foglalkoztatottak azok, akik legjobban rá vannak utalva, hogy szociális intézményeket létesítsünk, mert egyike a legrosszabbul fizetett munkásnő kategóriáknak” [12].

Csakhamar alkalma nyílt még fokozottabban meggyőződni a tőkés embertelenségéről. Nem sokkal titkárrá választása után 1923 április 19-én robbanás történt egy Fecske utcai vegyészeti üzemben. Az üzem tulajdonosai nemcsak nem gondoskodtak semmilyen védőberendezésről, de még vészkijárat sem volt, az ablakokat pedig vasrács zárta el. Közvetlenül a keskeny bejárat mellett tárolták a hulladék cellulózt, ami a robbanás után azonnal lángragyulladt és elzárta a kijáratot. 15 fiatal munkás és munkásnő életével fizetett a tőkés felelőtlenségéért [13]. A robbanás egyik áldozatának a sírjánál a szakszervezet nevében Hámán Kató mondott búcsúbeszédet. Beszédében a munkások haláláért a tulajdonosok túlmenően az egész tőkés rendszert tette felelőssé. Pár nappal a temetés után perbe fogták és izgatásért három hónapi elzárásra ítélték [14].

Ebben az időben újabb kísérletek történtek a bécsi emigrációs pártközpont részéről a magyarországi kommunista mozgalom megszervezésére. Landler Jenő ismerve Hámán Kató sziklaszilárd kommunista meggyőződését, elvhűségét és törhetetlen akaraterővel párosult mozgalmi készségét, igen komoly szerepet szánt neki a kommunista mozgalom újjászervezésében. A Magyarországra illegálisan visszatérő Őri Károlytól üzenetet küldött a számára és megbeszélésre hívta Bécsbe [15]. Hámán Kató örömmel fogadta el Landler meghívását, hiszen ő volt az az ember akit példaképének tekintett, akitől rengeteget tanult a Tanácsköztársaság alatt és már az azt megelőző időkben is. 1923. július 10-én lépte át az osztrák határt egy évre szóló útlevéllel és július 13-án tért vissza Magyarországra [16].

Hazatérése után Őri Károllyal és Gögös Ignáccal, — aki már előzőleg tért haza illegális pártmegbízatással — tovább folytatták a kommunista szervezkedést. Nem az volt a feladatuk, hogy illegális tömegpártot hozzanak létre, hanem az, hogy a legális, törvény által engedélyezett tömegszervezetekben alakítsanak ki egy olyan baloldalt, amely egykor a kommunista pártnak az alapját képezheti. Megindult a szakszervezetekben, a munkás- sport és kulturális egyesületekben és magában a szociáldemokrata pártban a baloldal kialakítása.

Akkor, amikor a kommunista párt újjászervezése megindult, egyre nagyobb méreteket öltött az infláció Magyarországon. Az állandóan fokozódó pénzromlás a létminimum alá nyomta a dolgozók életszínvonalát. Hivatalos megállapítások szerint a munkásság zömének bére az első világháború előtti béreknek csak 55—60 százalékát érte el. Nem a tő-

késeken, hanem a munkások egységes fellépésén múlt, hogy ezeket a béreket nem szorították még lejjebb.

A Tanácsköztársaság megdöntése után a munkásság osztályharcos fellépését a kommunisták irányították. Lépten-nyomon leleplezték az uralkodó osztállyal megegyezésre törekvő jobboldali szociáldemokrata vezetőket, akik csupán szemléltői voltak a munkásosztály nyomorának. A kommunisták által vezetett baloldal nyilvánosságra hozta a Bethlen—Peyer -paktum szövegét is és ezzel nemcsak súlyos csapást mért az oportunistá vezetőkre, hanem megszilárdította a saját helyzetét is a munkásosztály soraiban. Munkájuknak mind sztrájkmozgalmi, mind szervezeti téren meg is volt az eredménye. Fokozódtak a sztrájkok, az 1923 őszén megtartott szociáldemokrata párti alapszervi választásokon pedig számos körzetben baloldali vezetőséget választottak.

1923 november 4-én ismét Bécsbe utazott Hámán Kató. Ekkorra a kommunisták által vezetett baloldali munkásmozgalom már elég komoly eredményeket ért el. Igaz ugyan, hogy a kialakult baloldal nem volt egységes irányítás alatt, de a vasas-, bőrös-, fás szakszervezetek tagságának jelentős része és számos budapesti pártkörzet szemben állt a peyerista párt- és szakszervezeti vezetéssel.

Ilyen körülmények után került sor 1924 április 20-án a Szociáldemokrata Párt XXII. kongresszusának az összehívására. A baloldal kommunista vezetői megtették a szükséges intézkedéseket az egységes fellépés érdekében. Április 6-án Hámán Kató feltételezhetően azért utazott Bécsbe, hogy az emigrációban lévő kommunista vezetőkkel megbeszélje a kongresszussal kapcsolatos állásfoglalást [17]. Az ellenzék határozati javaslata — melyet 16 kongresszusi küldött írt alá — nagyon helyesen fejtette ki, hogy „az ellenzéki mozgalom nem öncél, hanem a munkásosztály egyetemes céljait szolgáló akció” amellyel viszakarják vezetni a pártot ahhoz a „mozgalmi irányhoz, amelyben jellemzően kifejezésre jut az elfogulatlan osztályharcos szellem” [18]. Határozati javaslatot terjesztett be az ellenzék a földmunkások és vasutasok szabad szervezkedése érdekében is, amelyről 1921-ben Peyer a Bethlen miniszterelnökkel kötött paktum idején lemondott. Az ellenzék tehát nem a mozgalom kettészakítására törekedett, hanem megtisztítására, ami megfelelt a szociáldemokrata munkástömegek követeléseinek is.

A szociáldemokrata pártkongresszus után Hámán Kató szerepe egyre jobban növekedett. Már a kongresszus előtt tagja lett az SzDP országos nőszervező bizottságának és ilyen minőségben vett részt 1924. április végén a szocialista nők kongresszusán, ahol fel is szólalt és ismertette a baloldal álláspontját [19]. Mint szakszervezeti titkár is arra törekedett, hogy a kémiai iparban dolgozó munkásnőket bevonja a szakszervezetbe és gondoskodjon munkásöntudatuk fejlesztéséről. Szóban és írásban azért küzdött, hogy a nődolgozók ne csak a munkaadónál legyenek egyenlők a férfiakkal, hanem az osztályharcból is ugyanúgy vegyék ki részüket.

„Minden dolgozó öntudatos nőnek — írja a Vegyészeti Munkás 1924 októberi számában — mint egy-egy apostolnak kell dolgozni a

gyárakban, üzemekben és felvilágosítani a ma még öntudatlan, szervezetlen munkásnők tömegét. Meg kell értetni velük, hogy a bérszolgátságból csak mi magunk szabadíthatjuk fel magunkat. Hogy nem számíthatunk senki csak a magunk erejére. S erők csak nekünk, a dolgozók millióinak van, csak össze kell gyűjteni ezt az erőt.”

„Ennek a munkának az elvégzésére, az erők összegyűjtésére fogjon össze minden öntudatos dolgozó nő. Fáradhatatlanul, pihenés nélkül kell a tanítás és felvilágosítás munkáját elvégezni, mert mennél eredményesebben dolgozunk annál inkább erősödünk és az erők növekedése eredményezi a gazdasági jobblétünket” [20].

A szociáldemokrata pártvezetőség az ellenzék kongresszusi fellépéséből nem azt a következtetést vonta le, hogy osztályharcos politikát kell folytatnia, hanem azt, hogy meg kell szabadulnia a „pártbontóktól”, akik igyekeznek megzavarni a kormánnyal kialakított jóviszonyt. 1924 folyamán egymást érték a kizárások a szakszervezetekből és a szociáldemokrata pártszervezetekből. A szociáldemokrata pártvezetőség folytonos denuncálásával addig élezte a helyzetet, hogy a pártegységet nem lehet tovább fenntartani. 1925 elején a kommunista befolyás alatt álló baloldali munkások elérkezettnek látták az időt a Szociáldemokrata Párttal való szakításra.

A Magyarországi Szocialista Munkáspárt 1925 április 14-én alakult meg az Aréna út és az Abonyi útca sarkán lévő Grádó kávéházban [21]. Az alakuló gyűlés zártkörű volt, amelyen csak mintegy 400 munkás jelent meg, az ellenzéki munkások legbaloldalibb, legelszántabb képviselői. Az egybegyűltek egyhangúlag és nagy lelkesedéssel fogadták el az új párt megalakulásáról szóló határozati javaslatot, valamint a Magyarországi Szocialista Munkáspárt elvi nyilatkozatát és akcióprogramját. Az alakuló gyűlés megválasztotta az új párt ideiglenes vezetőségét is és Hámán Katót is a vezetőség tagjai közé választották. Bár a Szociáldemokrata Párt hivatalosan igyekezett lebecsülni az új párt jelentőségét, valóságban az opportunisták félelemmel szemlélték az MSZMP működését, mert látták, hogy az már megalakulásának első perceiben is igen nagy hatást gyakorolt a munkásosztály hatalmas tömegeire.

Az MSZMP megalakulását kimondó határozat világosan leszögezi, hogy a munkáspárt kettészakadásáért az opportunisták szociáldemokrata pártvezetősége a felelős. „A szociáldemokrata párt vezetősége az osztályharcot követelő munkástömegek üldözésével, a párt paktumos politikáját bíráló elvtársak ellen indított irtóháborújával, a fővárosi választások kérdésében a munkások érdekeit eláruló, a munkásság természetes jogait feladó politikájával, a szakszervezetek egységét megbontó provokációjával szándékosan bontja meg a proletariátus harcos egységét, hogy az osztálytudatos elemtől megszabadulva, folytathassa a politikailag elnyomott és korlátlanul kizsákmányolt magyar munkásság érdekeinek elárulásával eddigi politikáját. Ezért a gyűlés kimondja, hogy a munkásság gazdasági és politikai érdekeinek osztályharcos megvédésére és felszabadító harcának vezetésére megalakítja a Magyarországi Szocialista Munkáspártot” [22].

Az MSZMP elvi nyilatkozata kimondja, hogy az imperializmus korában a burzsoázia már elvesztette minden haladó jellegét, s a haladásnak csak a proletariátus lehet a zászlóvivője, a haladás útja pedig: „következetes osztályharc a burzsoázia ellen”. A párt küzd a demokráciáért, a kizsákmányolás csökkentéséért, de „tiszttában van azzal is, hogy amíg a kapitalista termelési rend fenn áll, a munkásság kizsákmányolása nem szüntethető meg, és hogy az osztályharc célja a kizsákmányolás megszüntetése” [23]. Bár ez az elvi nyilatkozat nem tartalmazza a kizsákmányolás megszüntetésének útjait és módjait, nyilvánvaló, hogy az MSZMP célja a proletárforradalom és a proletárdiktatúra megvalósítása volt.

A párt akcióprogramja miután elemzi a magyarországi gazdasági és politikai helyzetet megállapítja: „A Magyarországi Szocialista Munkáspárt feladata, hogy a város és falu dolgozóinak harcos egységét teremtsen, minden osztálybékét hirdető koalíciós politikát elvessen és megvalósítsa a proletárosztályharc egységét a reakció elleni élethalálharcban” [24]. A párt követelései közé tartozott a progresszív adózás bevezetése, a parasztság részére ingyenes földosztás oly módon, hogy a földbirtok megváltási összegét az állam vállalja, munkanélküli segély és a 8 órás munkanap bevezetése. Követelte a párt a reálbérek emelését, azonkívül a női és gyermekmunkát védő törvények kiadását.

Ez a program alkalmas volt arra, hogy a nagybirtok és nagytőke hatalma ellen csatasorba állítsa a városi és falusi dolgozók hatalmas tömegeit. Az MSZMP lényegében forradalmi munkáspárt volt, melynek vezetői többségükben tagjai voltak a Kommunisták Magyarországi Pártjának is, programja és elvi álláspontja azonban az opportunisták szociáldemokrata pártvezetőséggel szembenálló szocialista munkások véleményét és akaratát is kifejezte. Az MSZMP megalakulása igen jelentős volt a KMP szempontjából is. Az MSZMP megalakulásával a kommunista párt legalábbis időlegesen áttörte az illegitimitást és ha korlátozott keretek között is, szabadabban terjeszthette eszméit és szabadabban harcolhatott a dolgozók érdekében.

Természetesen éppen a legalitás megőrzése érdekében az MSZMP nem léphetett fel kommunista pártként és céljait nem terjeszthette teljesen világosan a dolgozó tömegek elé. Elvi nyilatkozata pl. csak általánosságban mondja ki, hogy „célja a kizsákmányolás megszüntetése”, de a proletárforradalmat nem tűzi ki célul. Az elvi nyilatkozat ugyan csak megállapítja azt is, hogy „a harc célja csak nemzetközi együttműködéssel érhető el”, de hogy a II. vagy III. Internacionáléhoz tartozónak vallja-e magát ebből nem tűnik ki világosan. Annak érdekében viszont, hogy legalitását megőrizze és a szociáldemokrata vezetők egyre erősödő támadásait is kivédje az MSZMP 1925 augusztusában elküldte megbízottait a II. Internacionálé marseillesi kongresszusára.

Abban az esetben ha az MSZMP nyíltan kommunista programmal lépett volna színre még nagyobb támadásoknak lett volna kitéve a szociáldemokrata jobboldal részéről, arról nem is beszélve, hogy egy nyíltan kommunista programmal fellépő párt működését az ellenforradalmi kormányzat eleve nem engedélyezte volna. Világosan látta a kom-

munista párt, hogy csak egy olyan párt működhet legálisan, amelynek programja nem teljesen azonos a KMP programjával. Viszont éppen azért mert Magyarországon a kommunisták nem hirdethették szabadon elveiket szükség volt az illegális munka folytatására is és a legális és illegális munka összekapcsolására.

Az MSZMP megalakulása után azonnal megindította a munkásság szervezését. Harcolt a munkanélküiek részére nyújtandó állami segítségért, munkaalkalmak teremtéséért. 1925. május 1-re röplapot bocsátott ki és Csillaghegyen a Bivalyos csárdánál nagygyűlést tartott, ahol Hámán Kató mondott ünnepi beszédet [25]. Az MSZMP befolyása a bányászok és ipari munkások között 1925 folyamán rohamosan növekedett.

Az illegális munka területén is jelentős eredményt ért el a KMP. 1923—24-től egyre nagyobb méreteket öltött a szervezkedés. Ferencvárosban, Kispesten, Újpesten és általában a munkáslakta kerületekben mind több és több munkás értette meg, hogy a kommunisták politikája az egyedül helyes politika a proletariátus számára, s hogy az ellenforradalmi rendszer ellen is csak akkor harcolhatnak eredményesen, ha egyben harcolnak a jobboldali szociáldemokrata vezetők ellen is. Az ellenforradalom minden vérengzése ellenére 1924—25-re a kommunisták áldozatos munkája már érezte hatását. Nőtt a kommunista sejtek száma, az MSZMP megalakulása után pedig még jobban megerősödött a kommunisták vezető szerepe és befolyása a baloldali munkások között.

A kommunista agitációs és propaganda munka több területen folyt. Számos szakszervezetben kommunista hatásra megerősödött a baloldal és az egyes csoportok baloldali vezetőséget választottak. A Szaktanács és a szociáldemokrata pártvezetőség nem egyszer egész csoportok kizárásával válaszolt a baloldali munkások osztályharcos politikáját követő felhívására. Megerősödött a kommunista befolyás a munkás-kultúregyesületekben is. Ezekben az egyesületekben a kommunisták harcoltak a kultúregyesületek politikamentessége ellen és igyekeztek forradalmi munkáskultúrmozgalmat teremteni. Maga Hámán Kató közreműködött a munkás-kultúregyesületek ilyen irányú fejlesztésében.

Abban az időben, amikor Hámán Kató állt a vegyészeti munkások szakszervezetének élén, ez a szakszervezet is a baloldal egyik bázisa volt. Elég csupán a Vegyészeti Munkás c. szaklap 1923—25-ös számait megnézni, hogy lássuk azt a balratolódást, amely Hámán Kató titkárságának idején bekövetkezett. 1925 áprilisa után azonban, miután Hámán Kató az MSZMP vezetőségi tagja lett, le kellett mondania erről a tisztségéről.

Ezen féllegális lehetőségeken túlmenőleg folyt a teljesen illegális munka is. Kollonits Ferenc, aki idős harcosa a munkásmozgalomnak és jól ismerte Hámán Katót elmondja, hogy Hámán Kató nagyon szerette a természetet. Tavasztól—őszig, szinte minden vasárnap csoportosan jártak a budai hegyekbe, s ezek nemcsak egyszerű kirándulások voltak, hanem nagyszerű alkalmak az illegális szervezkedésre. Hegyeiktől és erdőktől védett tisztásokon, ott ahol a rendőrpribékek szeme nem látta őket, folyt a kommunista tanítás, folyt a szervezkedés. Illegális találko-

zókra is általában szabad helyet szemeltek ki, olyan helyeket ahol lehetőleg már távolról észrevehették ha gyanús egyének közeledtek. Számos illegális találkozó játszódott le a Duna parton. Ezeken a helyeken nyugodtabban lehetett olyan dolgokról beszélni amelyekről egyébként Hortny Magyarországnán tiltva volt [26].

Ezeken a kirándulásokon, túrákon a fiatalok is részt-vettek és a kommunista vezetők, Hámán Kató és társai igen nagy gondot fordítottak arra, hogy a fiatalokat bevonják a mozgalomba. A KIMSZ — mely ebben az időben alakult meg — nemcsak ifjúsági szervezete, hanem egyben a legmegbízhatóbb segítője is volt az illegális KMP-nek. A budai hegyek közt megrendezett túrák és illegális találkozók nagy nevelőiskolái voltak a munkásfiataloknak, ahol felkészültek az elnyomó rendszer elleni küzdelemre. Munkásfiatalok gyűrüje őrizte az erdei tisztást, ha ott a Szovjetunióról vagy a Kominternről volt szó és munkásfiatalok vették körül a találkozókat, hogy kellő időben jelt tudjanak adni, ha gyanús egyének közelednek. Így tanulták meg a konspirációs munka fogásait és lettek a kommunista mozgalom önfeláldozó harcosaiává.

1925-ben elérkezett az ideje annak, hogy a KPM vezetői felmérjék az addig megtett út eredményeit és kitűzzék az elkövetkező időszak feladatait. 1925 augusztus közepén Bécsben összeült a KMP első kongresszusa. A magyarországi szervezetek egyik küldötte Hámán Kató volt. Azzal az ürüggyel ment ki, hogy egy eszperantó kongresszuson vesz részt, utána pedig gyomor baját gyógyíttatja.

A kongresszus Hámán Katót a Központi Bizottság tagjává választotta és konkrét megbizatással tért vissza Magyarországra. Ekkor jött haza Rákosi Mátyás, Gögös Ignác és Óri Károly is, akik ugyancsak részt vettek a kongresszuson. Hámán Kató és férje Tóth György, aki szintén tagja volt az illegális pártnak, a Mester utcán laktak ebben az időben. Nem egy alkalommal fontos politikai tanácskozásnak volt tanúja ez a lakás, ahol 1925 nyarán és őszén gyakran megjelent Rákosi Mátyás, Vági István, Gögös Ignác és a többi kommunista, vagy baloldali vezető [27].

Itt tárgyaltak a pártmunka további feladatairól, a kongresszus határozatainak a megvalósításáról. A kongresszus számos olyan feladatot tűzött a párt tagjai elé, amelyeknek megvalósítása nagymértékben megszilárdította volna a KMP helyzetét Magyarországon. Fejleszteni kellett a kommunisták politikai tudását, a szociáldemokrata vezetők leplelésével párhuzamosan arra kellett törekedni, hogy a munkás-egységfrontot létrehozzák, meg kellett védeni a szakszervezetek egységét és meg kellett akadályozni, hogy a munkások tömegesen otthagyják a szakszervezeteket, amelyek minden hibájuk ellenére mégis a munkások egyedüli érdekvédelmi szervei voltak. A kongresszusi határozatok értelmében foglalkozni kellett azokkal a gazdasági és napi politikai kérdésekkel, amelyeket a magyarországi gazdasági és politikai élet felvetett.

Mielőtt azonban a tényleges munka megindulhatott volna a rendőrség besúgás következtében szeptember 22-én letartóztatta a KMP

vezetőinek nagyrészt és az MSzMP több vezetőjét. A letartóztatottak között volt Hámán Kató is.

A letartóztatottakból veréssel és kínzással akartak minél súlyosabb adatokat kicsikarni. 1925. október 7-i számában még a Népszava is fel-emeli szavát a kínzások ellen: „Tóth György ellen tudtunkkal semmi más támpont nincs, mint az, hogy a Vági csoportozhoz tartozó Hámán Kató férje. Tóth Györgyöt ennek a nyomnak az alapján letartóztatták. Amikor az ártatlansága tudatában tiltakozott az ellen, hogy vele és fogolytársaival így bánjanak és hivatkozott törvényre meg emberségre mindjárt tapasztalatban részesítették arra nézve, hogy a főkapitányságon hogyan értelmezik a törvényt és emberséget. Levitték a cellába és másnap reggel súlyosan összeverve hozták föl. A csuklóján, a kezefején rettenetes ütések nyomai voltak láthatók.”

Ugyancsak megkínózták Hámán Kató egyik öccsét is. „Hámán Antalt, aki súlyos beteg, vesegyulladásban szenved, az ágyból vitték be a rendőrségre és ott a legbrutálisabban bántak vele, mert nem tudta megmondani, hogy milyen szerepe van nővérének a Vági-mozgalomban” [28]. A letartóztatottak azonban semmit sem vallottak. Nem árulták el egymást és nem árulták el a mozgalmat, amelyért hajlandók voltak mindannyian az életüket áldozni.

Az ellenforradalmi bíróságtól nem is várhattak mást. A rendőrség és bíróság „példás” ítéletet akart hozni, hogy leszámoljon a kommunista mozgalommal és megfélemlítse az MSzMP-be tömörült baloldali munkásokat is. November 14-én kezdte meg a statáriális bíróság a kommunista per tárgyalását. A vádlottak annak ellenére, hogy tudták, halál vár rájuk, mégsem tagadták meg hitüket. Hámán Kató sem tagadta meg forradalmi múltját. „A szociáldemokrata vezérek nem képviselik többé a munkásság érdekeit — mondotta kihallgatása alkalmával. — A mi célunk egyelőre nem az volt, hogy a proletariátus diktatúráját megteremtsük, egyelőre csak a munkásság szabadságjogaiért harcoltunk, hogy nyíltan meg lehessen szervezni a Kommunista Pártot. A mi célunk az volt, hogy komoly osztályharcot vívjunk, mert a szociáldemokrata vezérek elárulták az osztályharcot és ezért akartuk megszervezni pártunkat” [29].

A tárgyalás folyamán az ügyész becsmérőleg nyilatkozott a kommunistákról. Hámán Kató az utolsó szó jogán ezt visszautasítva igen szépen tett hitet kommunista meggyőződése mellett: „Azt mondja az ügyész ránk, hogy munkakerülők vagyunk. (Felmutatja kezét) Nézzék meg a tenyeremet, többet dolgozom, mint akármelyik napszámos nő. Hiszen gyermekkorom óta csak dolgozom. Énrám hatott az a nyomor az a szenvedés, az a hallatlan sok keserűség amit tapasztaltam. A szociáldemokrata vezetőkre nem hat, ők csak szép parlamenti beszédek tudnak mondani. Mi azonban harcra akarunk segíteni a mi nyomorunkon. Ezért vagyok és leszek továbbra is forradalmár, aki mindenét áldozza a munkásság ügyéért” [30].

Az ellenforradalmi bíróság mégsem tudta megvalósítani szörnyű tervét. Megmozdult a magyar munkásság és tiltakozott a per ellen a Szovjetunió. De táviratok százai érkeztek a haladó nyugati írótól és

tudósoktól is, akik követelték a statáriális tárgyalás beszüntetését. A nemzetközi tiltakozás hatására a kormány kénytelen volt a kommunista vádlottak ügyét rendes bíróság elé utalni. Az ítélet elmaradt, a vádlottak még több mint félévig vizsgálati fogságban maradtak.

1926. július 12-től augusztus 6-ig tartott a törvényszéki tárgyalás, ahol 29 forradalmárt: kommunistát és baloldali munkást ültettek a vádlottak padjára. A statáriális tárgyalástól eltelt több mint félév idegörlő magánya és bizonytalansága nem törte meg a kommunisták ellenállását. Nem tört meg Hámán Kató sem. Kihallgatásán öntudatosan válaszolta a bírónak: „Teljes mértékben helytállók midazokért, amit a kommunisták a proletárdiktatúra alatt és azután cselekedtek és büszke vagyok arra, hogy munkájukban magam is részt vettem” [31]. „Én a dolgozó asszonyokat képviseltem abban a mozgalomban, amelyért most mindannyian börtönben ülünk.”

Tudta, hogy nem várhat kíméletet az ellenforradalmi bíróságtól, mégsem tagadta meg múltját és jelenét, az utolsó szó jogán mondott beszédében nem saját magát védte, hanem harcra buzdította a proletariátust. „Munkásasszonyorsom betetőzéseként érzem, hogy a vádlottak padján szemben állok azzal az egész rendszerrel, amely a proletariátust állati életre kényszeríti és innen kérdem proletárnő testvéreimet: meddig várnak és türnek még? Mert elmúltak azok az idők, amikor gyámoltalanul, tehetetlenül, elkeseredetten álltunk; a kommunista párt most megmutatja nekünk a felszabadulás világos útját.”

„Azzal a meggyőződéssel állok itt a bíróság előtt, hogy a proletárasszonyoknak az útját, a konyhában és a háztartásban álló háztartási rabszolgától a proletároosztályharcban a munkással együtt küzdő proletárasszonyig sokezer proletárnő testvéreimmal együtt tettem meg. Tudják önök bíró urak, hogy mit éreznek a tízezernyi munkanélküliek asszonyai, a proletáranyák, ha gyermekeik kenyeret kérnek és nem tudnak adni nekik? El tudják önök képzelni, hogy mit érez ilyenkor a munkásanya? Megmondom önöknek: arra a pontra érkezik, amikor az ember szabad kezével és körmeivel képes harcba menni. És tudják meg azt is, hogy sokezer proletáranya veti fel már most magában a kérdést: mi a kivezető út ebből a nyomorúságból, hol az a vezető, aki ezt az utat megmutatja? Ennek a vezetőnek az alakja egyre világosabban és hatalmasabban bontakozik ki a magyar proletármozgalomban. A kommunista párt ez a vezető. Sok ezer proletárasszony, tízezernyi öntudatra ébredt munkásanya fogja követelni önöktől, hogy adják meg a kommunista pártnak a legális munka lehetőségét. És munkásnők ezrei fognak pártunknak ezért a legalitásáért küzdeni. A kommunista párt legalitása már biztosítva van a harcoló munkásasszonyok szívében és abban a harcban amit a legalitás eléréseért megküzdeni fogunk, ott fognak állni a proletáranyák is” [32].

Ahelyett, hogy magát védte volna a bíróság előtt, mintegy szónoki emelvényről hirdette a proletariátusnak, hogy a magyarországi állapotok tarthatatlanok és a Szovjetunióban lévő munkakörülményeket állította például a magyar munkásság elé: „Magyarországon a terhes proletáranya terhességének utolsó napjáig dolgozik a gyárban és igen sok-

szor az utca porában szüli meg gyermekét. Szovjetországban a proletáranya négyhónapos fizetett szabadságot kap minden szülésnél és szülés után minden nap egy órai szabadságot, hogy gyermekét megszoptathassa. Magyarországon az utcán, a villamossíneken, vagy a bezárt lakásban pusztulnak el az apró proletárgyermekek, mert az anyjuknak gyárba kell menni és nem vigyázhat rájuk. Szovjetországban minden gyár mellett van gyermekmenhely, ahol szakavatott nevelők és orvosok felügyelete alatt tölti el a gyermek a napját. Csak természetes, hogy ilyen körülmények között Szovjetországban a proletárasszony a proletariátus építő munkájában egyenlő társa a férfinak” [33].

Vádbeszédnek is beillő védőbeszédének még utolsó soraiból is megingathatatlan határozottság és öntudat csendül ki: „Abban a biztos tudatban várom és fogadom ítéletüket, hogy nem hiába küzdöttünk. Az egész proletariátus, a munkásasszonyok és fiatal munkások együtt fognak küzdeni a kommunista pártért és a kommunista párt vezetése alatt. A mögöttünk lévő nehéz évek a magyar proletariátus nagy iskolája voltak. Megtanultuk ebben az iskolában, hogy kinek higgyünk és kit kövessünk. Megismertük az önök „szabadságát”, az internálótáborokat és börtönöket, de megismertük azt az utat is, ami kivezet belőle és ez a megismerés a mögöttünk lévő évek legnagyobb tanulsága. Ez a felismerés napról-napra általánosabbá lesz. Hiszem, hogy ehhez a munkához magunk is hozzájárultunk valamicskével. És ez a mi dicsőségünk. Amit szenvednünk kell ezért, elenyészően csekély ár.”

„A vádlottak padjáról fordulok hozzátok Magyarország dolgozó asszonyai! Ha nem akarjátok, hogy gyermekeitek kapitalista rabszolgaságban tönkremenjenek, gyertek velünk és harcoljatok velünk a kommunista pártban” [34].

A Horthy-rendszer osztálybírósága 2 évi 4 hónapi börtönre ítélte Hámán Katót. Büntetésének jelentős részét a Markó utcai fogházban töltötte. Börtönjegyzetei és a vele együtt fogságban lévő kommunisták visszaemlékezései azt mutatják, hogy a börtönben is igyekezett jól kihasználni az idejét, tanult, fejlesztette tudását, hogy még jobban, képzetebben szolgálhassa a proletariátus nagy és szent ügyét: felszabadulásáért folytatott harcát. Mivel már eddig is többször járt Bécsben és szüksége volt a német nyelv ismeretére, elhatározta, hogy tovább fejleszti német tudását. A börtönben több német könyvet elolvasott szótár segítségével.

Börtönjegyzeteiből megállapítható, hogy filozófiával és politikai gazdaságtannal is foglalkozott. Filozófiában a lét és tudat kérdéséből indult ki, majd jegyzeteiből megállapíthatóan igen alaposan elemezte a különböző társadalmi formákat. Ezeknek a vizsgálatánál egészen a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig jutott el és itt megállapította: „A legújabb társadalmi forma az oroszországi, ahol 1917 óta a munkásosztálynak, s a parasztság egy részének a kezében van a vezetés”. Igen szépen elemezte a dialektika fogalmát is [35].

Politikai gazdaságtanból a börtönben — legalábbis jegyzeteiből azt állapíthatjuk meg — főleg a politikai gazdaságtan történetével foglal-

kozott. Tanulmányozta a rabszolgatartó és feudális társadalom gazdasági rendszerét, azokkal az elméletekkel együtt, amelyek ezeken a talajokon megszülettek. Vizsgálat alá vette a merkantilista és utópista szocialista gazdasági elképzeléseket és kifejtette véleményét arról, hogy ezek az elméletek miért nem tudtak átmenni a gyakorlatba, vagy ha megvalósultak is miért nem vezethettek tartós eredményre. A politikai gazdaságtan vizsgálatát a marxista politikai gazdaságtan elméletének vizsgálatával fejezte be. Ha csupán a börtönjegyzeteket tekintjük meg, akkor is kiderül, hogy Hámán Kató nemcsak öntudatos forradalmár, hanem igen jól képzett kommunista vezető is volt.

Maga Hámán Kató kiszabadulása után a Nemzetközi Vörös Segély központjához írt levelében leírja a kommunista politikai foglyok börtönbeli életét: „A vizsgálati fogságban eltöltött időt igyekszünk gondosan kihasználni. Napjainkat rendszeresen osztjuk fel, természetesen a nap nagyrészét tanulással töltjük. A tanulás anyaga: különböző nyelvek tanulása, a filozófia, természetfilozófia, természettudomány, közgazdaság, történelem, gyorsírás stb. Mi nők emellett kézimunkával is foglalkozunk. A fizikumunk megóvása érdekében rendszeresen tornázunk és a Ti segítségétek tette lehetővé, hogy az élelem megjavításával is igyekezzünk egészségünket megóvni” [36].

Tizenhét hónapot töltött le büntetéséből Hámán Kató, amikor 1927 február 24-én gyomorbetegsége miatt ideiglenesen szabadlábra helyezték [37]. Ő azonban kiszabadulása után sem magára, hanem a mozgalomra gondolt. Nemsokkal kiszabadulása előtt a rendőrség ismét nagy hajszát indított a kommunisták ellen. Ekkor rendezték meg a Szántó pert, hogy ezáltal lesújtsanak az MSzMP-re és a kommunista mozgalomra. Hámán Kató kiszabadulása után azonnal bekapcsolódott a munkába, hogy pótolja a lebukottakat a mozgalomban. 1927 nyarán pedig mikor megtudta, hogy Landler Jenő nagybeteg minden kockázat vállalásával Bécsbe utazott, hogy megegyezzen láthassa példaképét, a magyar munkásmozgalom „nagy öregét”.

Hátralévő büntetését 1927 augusztus 29-től 1928 július 14-ig, a győri börtönben töltötte Hámán Kató [38]. Itt a nők között ő volt az egyedüli politikai fogoly, s mivel a politikai foglyok és közönséges bűnözők nem sétálhattak együtt, a börtön igazgatója megengedte, hogy Hámán Kató egyedül, a szokásos formák betartása nélkül sétáljon az udvaron. Ugyancsak megengedte az igazgató azt is, hogy mivel gyomorbetegsége miatt nem ehetett a börtönkosztot, az ő konyháján főzőr magának diétás ebédet. Így ismerkedett össze a politikai rab a börtönigazgató két gyermekével, akiknek meséket mondott és játszott velük.

Ez a kiváló kommunista vezető asszony, aki annyi embert nevelt a mozgalom számára és annyi áldozatot hozott a proletariátusért, rendkívül szerény volt. A maga munkájáról, a saját tetteiről soha sem beszélt és ez nem csupán konspirációs okokból történt, hanem mert a proletármozgalom egyszerű katonájának vallotta magát, aki természetesen és magától értetődőnek tartotta mindazt amit tett. Az itt következő kis epizódot is csupán mint érdekességet beszélte el Vámos Ferencné-

nek. Egyik alkalommal, amint sétálás közben körülötte játszadoztak a börtönigazgató gyermekei, az egyik gyerek valamilyen ürüggyel elcsalta a kaputól az őrt, a másik gyerek pedig könyörgött „Kató nének”, hogy szökjön meg a kapun [39].

Általános tisztelet övezte személyét. Közvetlen, barátságos, de mégis tiszteletparancsoló modora volt, amely alól még az osztályelenség sem tudta kivonni magát. Minden körülmény között meg tudta őrizni emberi méltóságát. Harcostársai elmondották, hogy a börtönben is betartotta a szabályokat és azokkal a börtönőrökkel szemben, akik az adott keretek között emberileg bántak a foglyokkal ő is mindig emberi volt.

A Vörös Segély élen

Miután kiszabadult a börtönből, újabb pártmunkával bízták meg Hámán Katót. 1923-tól Magyarországon is működött szervezete a Nemzetközi Vörös Segélynek. A Vörös Segélynek az volt a feladata, hogy a mozgalmi munka közben „lebukott” elvtársak helyzetét elviselhetőbbé tegye, javítsa a silány börtönkosztot, meleg ruhával enyhítse a hideget és könyvekkel szüntesse a börtön idegtépő némaságát. A Vörös Segély feladatai közé tartozott a bebörtönzöttek családtagjainak a támogatása is. Később a Vörös Segély mozgalom támogatására írta József Attila is egyik legszebb versét a Lebukott-at:

*„Gondoljatok a bűdös küblire,
mely ködgomolyagban küld új nyavaját,
Küldjetek szappant, lóhúst s télire
apadt testünkre adjatok ruhát.
Küldjetek könyvet, bármily ostobát,
Mert megőrjít a patkánypuha éj,
az asszony nélkül gyötrő szenvedély.
Enyhítsd kinunk, ha munkás vagy s szabad,
elvtárs, hisz te vagy a Vörös Segély.
Testvér segítsd a lebukottakat.”*

Hámán Kató ezt a munkát is olyan örömmel és lelkesedéssel vállalta, mint ahogy minden pártmunkát vállalt, a legkisebbtől, a legnagyobbig. A Nemzetközi Vörös Segély Vérehajtó Bizottságához írt levélben azt írja, hogy a titkári teendők ellátását „abban a reményben vállaltam el, hogy a nemzetközi proletariátusnak a burzsoázia ellen ezen a területen folytatott harcából azzal az öntudattal és osztályharcos készséggel veszem ki a részemet, amelyik eddig is irányította a munkámat” [40].

„Ehhez a munkához kérjük a Ti erkölcsi és anyagi támogatástokat, hogy a munkában mi is eljuthassunk a harcnak arra a fokára, amelyre Benneteket az osztályharcos és öntudatos munka felemelt. Hogy a burzsoázia elleni harcban elesett elvtársainkat a nélkülözhetetlen anyagiakkal elláthassuk, hogy odabenn lehetővé tehessük számára, hogy marxista tudáshoz juthassanak, hogy mindig és mindenhol érezze, hogy mellette vagyunk, nehéz szenvedéseiben el nem hagyjuk, hogy ne meg-

alázva testben, lélekben összetörve, emberroncsként kerüljön ki a börtönből, hanem osztályöntudatosan, acélos akarattal és izmokkal vezethessük vissza a felszabadító munkában való részvételhez” [41].

Ez a levél is példája öntudatosságának és egyben szerénységének is. Az egész levél a proletariátus nyomorúságos helyzetét festi meg és tervet dolgoz ki annak megváltoztatására. Arra azonban még csak egy szóval sem céloz, hogy sem ő, sem férje nem tud állandó keresethez jutni, mert nevük minden üzemben fekete listán szerepel. Ezt Hámán Kató magánügynek tartotta és rendkívül szégyellte volna, ha saját érdekében kellett volna valamit kérni a párttól. Olyan kommunista volt, aki csak adni akart a mozgalomnak, anélkül, hogy ellenszolgáltatást várt volna.

Különösen nagy gondot fordított Hámán Kató a fiatalokra, a KIMSZ tagokra. Őket tartotta a jövő harcosainak és nem volt közömbös számára a fejlődésük. Nagyon sokat tartózkodott fiatalok között, az idősebb, tapasztaltabb barát szavával segítette fejlődésüket, emberré formálódásukat. Ő aki az illegális pártmunka közben meglehetősen zárkózott volt, a fiatalok körében teljesen felengedett zárkózottságából. Ilyenkor csak Kató néni volt, aki megértette és támogatta a fiatalokat. Egyik elvtársnő, aki mint ifjúkommunista dolgozott vele, úgy jellemezte: „Mindenkire jó volt, mindenkin segíteni akart és egy kicsit mindenki anyjának tekintette” [42].

Egyik alkalommal egy 18 éves kislányt engedtek ki a toloncházból, ahová egy tüntetés után került. A lánynak sem rokona, sem ismerőse nem volt Pesten. A kislány ki volt téve a lezüllés veszélyének. Hámán Kató vette magához az éhes lerongyolódott gyermeket, s miután ruhát, cipőt szerzett neki elhelyezte egy gyárba dolgozni és továbbra is figyelemmel kísérte életét [43].

Határozott kommunista kiállása miatt bízták rá a Vörös Segély titkári teendőinek az ellátását is. Ez igen nagy és felelősségteljes munka volt, nagy emberismeretet és emberszeretetet követelt. Rengeteg volt a bebörtönzött politikai fogoly és még több volt ezeknek a hozzátartozója. A Vörös Segély vezetőjének kellett kialakítani egy széles hálózatot, amely felmérje a segítségre szorulókat, és ugyanakkor olyan családokat is keressen akik támogatást is tudnak adni a Vörös Segélynek.

Természetesen arra nem lehetett számítani, hogy az uralkodó osztály tagjai nyújtanak támogatást, hanem éppen a munkáslakta kerületeket kellett felkeresni és itt kiépíteni a Vörös Segély hálózatot. A külvárosokban azonban nemcsak a munkások, hanem sok esetben a kisiparosok is támogatták a Vörös Segélyt. Pénzt vagy élelmet adtak, vagy élelmeztek a bebörtönzöttek hozzátartozóit. Különösen ünnepek előtt lendült fel a VS munkája. Szinte minden szervezett munkás lakásában úgy sütöttek, főztek, hogy gondoltak azokra is akik börtönben ültek. Itt aztán ismét nagy szerepe volt a Kimsz tagjainak. Az összegyűlt élelmet vagy ruhaneműt, amennyiben közvetlen hozzátartozója nem volt a bebörtönzötteknek, rendszerint az ifjak szállították be a politikai foglyokhoz.

Hogy mindezt a munkát kitűnően látta el Hámán Kató, arról az ő idejében kiterjedt és jól működő VS hálózat tanúskodott. Azok a mun-

kások, akik maguk is nem egyszer szűkölködtek, megértették, hogy a börtönben sinylődő elvtársaknak és hozzátartozóiknak még sokkal súlyosabb a helyzetük. A Nemzetközi Vörös Segélyhez írt tájékoztatójában leírja, hogy a bebörtönzöttek ellátását hogyan szervezik meg. „Az elvtársak a szükségleteiket, kívánalmaikat levél útján szokták közölni hozzátartozóikkal, akik aztán a levelet átadják, hogy lehessen azokat teljesíteni [44].

A börtönben ülőknek élelemmel és ruhaneművel való segítése, könyvekkel való ellátása kétségtelenül komoly feladat volt. Nem volt azonban sokkal könnyebb munka a börtönben lévők hozzátartozóinak a megsegítése sem. A kommunista mozgalomban résztvevők hozzátartozói nem minden esetben voltak maguk is kommunisták. Az anyák és feleségek közül nagyon sokan nem értették az áldozat értelmét, s gyakran kárhóztatták azokat, akik férjüket, vagy fiukat bevonta a mozgalomba. Nem egyszer megtörtént, hogy az élelem, ruha vagy pénzeszeget vívó Hámán Katót kiutasították a lakásból, vagy vitában kellett meggyőzni az elkeseredett embereket. Kemény, határozott kommunista öntudat kellett ahhoz, hogy ne sértődjön meg, hanem a mozgalom érdekét fölé tudja helyezni saját személyének.

Mint a Vörös Segély titkára is végzett szervező munkát Hámán Kató. 1929 őszén ő szervezte meg a váci fegyházban meggyilkolt Lőwy Sándor temetését. Október 29-én 40—50 kommunistával megjelent Váccon és mint Lőwy Sándor rokona számon kérte a börtönigazgatótól a fiatal kommunista meggyilkolását. A rendőrség is felfigyelt a kommunista temetésre és már a temetőben megkezdődtek a letartóztatások. A letartóztatottak között ismét ott volt Hámán Kató is. A rendőrségen azonban nem tudtak ténylegesen semmit ellene bizonyítani, így szabadon engedték, de ismét rendőri felügyelet alá helyezték [45].

Az 1930-as évektől kezdve személye már annyira ismert volt a rendőrség előtt, hogy csak a legnagyobb óvatossággal végezhetette mozgalmi munkáját.

Hiába volt azonban minden óvatosság. A mozgalomtól nem tudott elszakadni, a rendőrség pedig figyelemmel kísérte minden lépését. 1934 nyarán 24 társával együtt újra lebukott Hámán Kató [46]. A letartóztatottakat a rákoscsabai csendőrlaktanyába vitték és kegyetlenül megkínózták. A csendőrlegények nem válogattak a kínzási módszerekben. A gúzsbakötés, a gumibotozás és talpalás egyaránt szerepelt „vallatási” eszközeik között.

Egy nagy köves helyiségben folyt napokon keresztül az elfogottak kínzása. Nem kímélték a szadista pribékek a már ekkor 50 éves öszülő asszonyt sem. Napokon keresztül verték gumibottal a talpát, s a veséjét, hogy vallomást csikarjanak ki belőle. Azonban minden kínzás hiába való volt.

Az elítélést azonban így sem kerülhette el. Börtönbüntetését a Markó utcában töltötte, ahol állandóan kézimunkázott, tanult. Egy hatalmas ágyterítőt akart készíteni és annak az árából a Szovjetunióba utazni, hogy meglássa azt az államot, ahol a proletariátus kezében van a hatalom és meggyógyíttassa magát.

Hámán Kató azonban soha nem láthatta meg a Szovjetuniót. 1936 nyarán, mikor a börtönből kiszabadult, már gyógyíthatatlan beteg volt. Veseműködésében a verés következtében állandóan zavarok voltak és nem lehetett rajta segíteni. Június 20-án beszállították az Új-Szent-jános kórházba, azonban csak a fájdalmát tudták enyhíteni. Bár testét meggyötörték, szelleme élete végéig friss maradt. Ekkor már folyt a polgárháború Spanyolországban, s a gyógyuláson kívül minden figyelmét erre fordította. Boldogan mutatta az újságban a harcoló spanyol nők képét: „Ezek védik Madridot”. Utolsó gondolata is a proletariátusé, a harcoló munkásságé, a párté volt [47].

Rettenetes szenvedéseinek utolsó napjaiban már még a fájdalomcsillapító sem segített, s 1936 augusztus 31-én a Kommunisták Magyarországi Pártja szegényebb lett egy kiváló, önfeláldozó harcossal. Hámán Kató szíve, — mely minden cseppjével a munkásság felszabadulásának nagy ügyét szolgálta — megszűnt dobogni.

JEGYZETEK ÉS IRODALOM:

- [1] Nőmunkás. 1925. évf.
- [2] Hámán András visszaemlékezése alapján (birtokomban)
- [3] Heves vármegye alispánjának jelentése az 1906-os évről.
- [4] Hámán András visszaemlékezése.
- [5] Hámán Kató: Kell-e a nőknek szervezkedni? Vegyészeti Munkás 1924. okt.
- [6] Hámán András visszaemlékezése.
- [7] Kollonits Ferenc visszaemlékezése (birtokomban).
- [8] Nemes Dezső: Az ellenforradalom hatalomra jutása és terrorja Magyarországon.
- [9] Ugyanott.
- [10] T. Szerémi Borbála: Hámán Kató. A Szabadság vértanúi c. kötet. 120. old. Budapest, 1960.
- [11] Új Március. 1926. júl.—aug. sz. 447. old. Hámán Kató beszéde a törvényszéki tárgyaláson.
- [12] Hámán Kató: A vegyészeti munkásnők szociális helyzete. Vegyészeti Munkás. 1923. március.
- [13] Népszava. 1923. április 20.
- [14] T. Szerémi Borbála: Hámán Kató. i. m. 120. old.
- [15] Ugyanott.
- [16] Párttörténeti Intézet. Arch. B. N. sz. 155/1959—Gy—588. Hámán Kató útlevele.
- [17]. Ugyanott.
- [18] Az ellenzék határozati javaslata az SzDP 1924. évi XXII. kongresszusán. Közli: Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. III. k. 100—101 old. Budapest
- [19] Nőmunkás. 1924. május 1.
- [20] Vegyészeti Munkás 1924. okt. szám.
- [21] Dokumentumok... III. k. 113. old.
- [22] Részlet az MSzMP megalakulását kimondó határozatból. Dokumentumok... III. k. 114. old.
- [23] Az MSzMP elvi nyilatkozata. Dokumentumok... III. k. 114—115. old.
- [24] Az MSzMP akcióprogramja. Dokumentumok... III. k. 116. old.
- [25] Lombik (vegyészeti munkások szaklapja). 1954. ápr. 30. Így volt ez régen. Masszi Lajos visszaemlékezése.
- [26] Kollonits Ferenc visszaemlékezése.
- [27] T. Szerémi Borbála szíves szóbeli közlése alapján.
- [28] Népszava. 1925. okt. 7.

- [29] Új Március. 1925. nov. 225. old. Hámán Kató kihallgatása a statáriális bíróság előtt.
- [31] Új Március. 1926. júl.—aug. 416. old. Hámán Kató törvényszéki kihallgatása.
- [32] Új Március. 1926. júl.—aug. 447. old. Hámán Kató védőbeszéde a törvényszéki tárgyaláson.
- [33] Ugyanott.
- [34] Ugyanott.
- [35] Párttörténeti Intézet Arch. B. N. 155 1959. Hámán Kató börtönjegyzetei.
- [36] Párttörténeti Intézet Arch. K. I. II.—245/5—8. Hámán Kató levele a Nemzetközi Vörös Segély Végrehajtó Bizottsághoz.
- [37] T. Szerémi Borbála: Hámán Kató. I. m. 124. old.
- [38] Ugyanott. 125. old.
- [39] Vámos Ferencné visszaemlékezése.
- [40] Párttörténeti Intézet Arch. K. I. II. 245/5—8. Hámán Kató levele a Nemzetközi Vörös Segély Végrehajtó Bizottsághoz.
- [41] Ugyanott.
- [42] Vámos Ferencné visszaemlékezése.
- [43] Szőke Emma visszaemlékezése.
- [44] Párttörténeti Intézet Arch. K. I. II. — 245/5—8. Hámán Kató levele a Nemzetközi Vörös Segély Végrehajtó Bizottsághoz.
- [45] T. Szerémi Borbála: Hámán Kató I. m. 125. old.
- [46] Ugyanott.
- [47] Hámán András visszaemlékezése.
 A tanulmány megírásához adatokat szolgáltattak:
 Hámán András. Bp. Pestlőrinc. Rákóczi u. 118.
 Kollonits Ferenc. Budapest. IX. Gubacsi u. 6.
 Lezsák János Hatvan. Vár utca 24.
 Lehota István. Buduapest. IX. Köztelek utca 8.
 Szőke Emma. Budapest. II. Pentelei Molnár utca 12.
 Vámos Ferencné. Budapest, VIII. Nagymező utca 22.
 T. Szerémi Borbála elvtársnőnek Hámán Kató egykori harcostársának bőséges szóbeli adatközléséért és szakmai támogatásáért ezúton mondok hálás köszönetet.